

Rozdział 9. KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ W POLSCE (1773-1794)

Komisja Edukacji Narodowej została powołana w 1773 roku. Jej powstanie związane było z dalekosiężnymi reformami w Rzeczypospolitej, a także pierwszym rozbiorem Polski w 1772 roku. Zatem do jej utworzenia przyczyniły się ówczesne wydarzenia, jak również informacja o kasacie zakonu jezuitów przez papieża Klemensa XIV. Inicjatorem powołania Komisji był Stanisław August Poniatowski. Szkolnictwo europejskie w XVII wieku było podporządkowane przede wszystkim Kościołowi. To on powołał do życia specjalne zakony nauczające, spośród których największe wpływy zdobyli jezuiti. Najczęściej sprawowali kontrolę nad edukacją na poziomie wyższym lub średnim, ponieważ to stany wyższe stanowiły przedmiot głównych starań jezuitów. To wiązało się z przekonaniem o pewnej nobilitacji, jaką dawało ukończenie szkoły jezuickiej. Dodatkowy aspekt stanowiło przekonanie o bardzo dużej wiedzy zakonników.

W Rzeczypospolitej zakon ten cieszył się ogromnym poważaniem. Warto dodać, że po przejściu szkolnictwa przez KEN w dalszym ciągu nauczało wielu byłych zakonników. Istniały nawet prywatne szkoły prowadzone przez jezuitów i innych zakonników, oparte na starych zasadach sprzed reform KEN, gdzie część szlachty chętniej posyłała swoje dzieci. Obszerniej pisze o tym zjawisku Stanisław Kot w drugim tomie Historii wychowania. Jezuiti rozwinęli swój system szkolnictwa w potężną organizację międzynarodową. Pozwoliło to na uzyskanie i utrzymanie wpływów politycznych w całej Europie. Kontrolując oświatę, kształtując wychowanie i edukację przyszłych władców, mówców, twórców prawa współodpowiedzialnych za losy państw, mieli ogromny wpływ na losy narodów. System jezuicki bazował na uzyskaniu przez ucznia wiedzy ogólnej, ogłady umysłowej, ale przede wszystkim zwracano uwagę na wychowanie w duchu pokory i posłuszeństwa wobec Kościoła. Jezuiti rozwinęli system kształcenia oparty na odpowiednio dobranych wyjątkach z utworów pisarzy klasycznych. Bazowano na gramatyce, poetyce, sztuce oratorskiej. System ten nie otwierał szerokich horyzontów intelektualnych ani nie kształtował samodzielności myślenia. Zdobył uznanie ze względu na dobrą organizację i udoskonaloną technikę pedagogiczną. Jej podstawę stanowiło ustalenie i konsekwentne przestrzeganie pedantycznego porządku w pracy szkolnej. Zakonnicy dysponowali dobrze opracowanym i szczegółowym kanonem lektur, a także różnorodnych ćwiczeń. System jezuicki oddziaływał na ambicje młodzieży, odwoływał się do współzawodnictwa uczniów, systematycznie i metodycznie przygotowywał kandydatów do zawodu nauczyciela.

System ten został uznany za tak wzorcowy, że naśladowały go również inne zakony nauczające. Można do nich zaliczyć zakony pijarów i oratorian. Oratorianie działali przede wszystkim we Francji, gdzie prowadzili szkoły o bardziej od jezuickich liberalnym podejściu. Kładli nacisk na naukę języków, filozofii, matematyki, fizyki i historii. Pijarzy pierwotnie za cel obrali kształcenie dzieci z ubogich rodzin, jednak z biegiem czasu zaczęli przejmować również szkolnictwo średnie. Najbardziej typową szkołą XVII i XVIII wieku stanowiło kolegium lub gimnazjum prowadzone przez katolicki zakon nauczający bądź pastorów i organizacje Kościoła protestanckiego. Prototypem tego typu szkoły, pomimo dużych rozbieżności, było gimnazjum humanistyczne.

W drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku mimo dotychczasowego poparcia coraz częściej pojawiała się krytyka tak sformalizowanej, a jednocześnie oderwanej od życia szkoły. Coraz częstszym zjawiskiem stawało się kształcenie dzieci i młodzieży z arystokratycznych i szlacheckich rodzin w ramach prywatnego wychowania dworskiego. Uznawano, że daje ono lepsze przygotowanie do życia w ówczesnych realiach, pozwala na przystosowanie do życia dworskiego, swobodnego poruszania się na salonach.

Mieszczaństwo, odgrywające coraz większą rolę, również miało inne oczekiwania zawodowe niż kształcenie jedynie na duchownego, lekarza czy prawnika. Doprowadziło to do stopniowego uwalniania szkół spod bezpośredniego wpływu Kościoła i powstawania szkół nowego typu.

Z czasem zmieniały się potrzeby społeczeństwa w zakresie edukacji. Zmieniała się również mentalność, pojawiały się nowe ideologie.

Król Stanisław August, który objął tron w 1764 roku, był osobą wykształconą, miłośnikiem sztuki, nauki i wynalazków, założył (1776) w Warszawie Szkołę Rycerską – szlachecką, pierwszą w Polsce szkołę świecką. Komendantem szkoły był książę Adam Czartoryski, nauczano w niej języka francuskiego i niemieckiego, wychowania patriotycznego,

historii, prawa, filozofii, języka ojczystego. Czytano najnowsze dzieła polityczne i filozoficzne. Państwo łożyło na naukę 60 chłopców z mniej zamożnych rodów szlacheckich, reszta finansowała się prywatnie. W 1772 miał miejsce Rozbiór Polski.

Stanisław Litak (2004) przywołuje trzy okresy działalności KEN.

1. Pierwszy przypada na lata 1773–1780. W tym czasie właśnie powołano Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Wówczas Komisja przejęła szkolnictwo pojezuickie oraz inne szkoły zakonne i kolonie akademickie, szkoły parafialne oraz niektóre szkoły prywatne. Określono programy i metody nauczania dla wszystkich typów szkół z wyjątkiem akademii. Komisja uzyskała w tym okresie samodzielność finansową. Rozpoczęto reformę Akademii Krakowskiej. Niestety w 1780 roku sejm odrzucił kodeks A. Zamoyskiego, zawierający propozycje zmian ustrojowych w państwie, a to z kolei wpłynęło na osłabienie działalności Komisji dotyczącej szkół parafialnych.
2. Kolejny okres, czyli lata 1780–1788, to czas wzmożonych prac nad tworzeniem i wydawaniem podręczników. Ważne było też utworzenie jednego stanu akademickiego i wprowadzenie hierarchii szkolnej na wzór francuskiej i angielskiej. Wszystkie te ustalenia zostały opublikowane w Ustawach szkolnych. Zreformowanym w latach 1777–1786 akademiom zmieniono nazwy na: Szkoła Główna Koronna w Krakowie, Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie. Podporządkowano im szkoły wojewódzkie przemianowane na wydziałowe (nauka trwa w nich siedem lat). Szkołom wojewódzkim podlegały z kolei podwydziałowe, czyli wcześniej powiatowe (nauka trwała sześć lat ze względu na brak wykwalifikowanych nauczycieli).
3. Trzeci okres przypada na lata 1788–1794. Jest to czas upadku Rzeczypospolitej, a także samej Komisji Edukacji Narodowej. W trakcie działania Komisji przeprowadzono następujące reformy:
 - reformę szkolnictwa wyższego,
 - reformę szkolnictwa średniego,
 - utworzenie szkół parafialnych dla dzieci z ludu,
 - stworzenie odrębnego stanu nauczycielskiego,
 - powiązanie edukacji umysłowej z fizyczną,
 - dbałość o wychowanie dziewcząt.

Reforma szkolnictwa wyższego dotyczyła uniwersytetów w Krakowie i Wilnie pozostających od początku XVII wieku w stanie stagnacji. Pierwotnie KEN nie zajmowała się uniwersytetami. Zmieniło się to dopiero wówczas, gdy pojawiła się potrzeba posiadania dobrze wykształconych profesorów. Pierwszym, który zwrócił uwagę na kwestię uniwersytetów, był **Hugo Kollataj**. Przekonał on innych o konieczności zajęcia się reformą Akademii Królewskiej. Doskonale znał zreformowane uniwersytety wiedeńskie. Zaczął ten proces od przeprowadzenia w 1777 roku wizytacji.

Kolejnym krokiem stało się zmodernizowanie powiązanych z Akademią Szkół Nowodworskich. Rok później rozpoczął wprowadzanie zmian na wydziale filozoficznym. Z tego wydziału mieli wywodzić się nauczyciele szkół wydziałowych. Kolejne wydziały to teologiczny i medyczny. W 1780 roku dokonano wcześniej wspomnianej zmiany nazwy na Szkołę Główną Koronną. Na podstawie Encyklopedii francuskiej wprowadzono podziały na równoprawne kolegia: lekarskie, teologiczne, fizyczne i prawnicze. Niebawem zmniejszono ten podział do dwóch: moralnego i fizycznego. Zorganizowano biblioteki, pracownie, gabinety naukowe. Ponieważ dokonano rozbudowy części medycznej, dobudowano również szpital i apteki. Urządzono przejęty po jezuitach ogród botaniczny. Zaczęto inicjować badania naukowe, zwłaszcza z dziedziny nauk ścisłych. Powodzenie tych reform zapoczątkowało zmiany w Akademii Wileńskiej. Przewodniczył im były jezuita Marcin Poczobut Odlanicki. Szczególnie istotne było rozbudowanie programu studiów astronomicznych (Litak, 2004).

Przedstawiciele Komisji Edukacji Narodowej przed przystąpieniem do zreformowania szkolnictwa wystosowali apel do społeczeństwa o nadsyłanie projektów, pomysłów na zmiany w szkolnictwie (Bartnicka, Szybiak, 2001). Dzięki temu łatwiej było przystąpić do wprowadzania innowacji w edukacji przy aprobacie społeczeństwa.

W reformę szkolnictwa średniego włożono najwięcej wysiłku. Nie poddały się władzy Komisji Edukacji Narodowej jedynie Szkoła Rycerska oraz szkoły protestanckie. Część tego rodzaju szkół na Litwie była jednak pod wpływem KEN.

Zorganizowano sieć szkół średnich wydziałowych i podwydziałowych (dziewięć wydziałów i dziesiąty eksterytorialny). Dawało to w sumie 77 szkół średnich podlegających Komisji Edukacji Narodowej. Większość z nich była prowadzona przez zakony, m.in. pijarów i bazylianów. Program szkoły średniej bazował głównie na naukach moralnych i przyrodniczych. Nauki moralne to także prawo naturalne, ekonomia i polityka. Funkcją tego działu było wychowanie w duchu obywatelskim i narodowym. Uzupełniała je nauka historii Polski i Litwy.

Istotne również były takie przedmioty jak higiena i wychowanie fizyczne. Nauki przyrodnicze ściśle wiązały się z matematyką i ekonomią. Wykładano po polsku, ale nauczano również języków nowożytnych. Aby zapewnić odpowiedni poziom kształcenia Komisja zmieniła tradycyjną organizację nauczania w szkołach. W wyższych klasach, czyli od trzeciego roku nauczania, wprowadzono nauczycieli przedmiotowych. Zreformowana szkoła sprawowała nadzór nie tylko nad czasem, który uczniowie spędzali w murach szkolnych, ale także nad poczynaniami uczniów poza szkołą. Kontroli podlegali również korepetytorzy. Metody pracy należały do najnowocześniejszych, zgodnych z duchem epoki. Dzięki racjonalnie rozplanowanemu czasowi w trakcie dnia, a także tygodnia zadbano o pełny, wieloaspektowy rozwój dziecka: fizyczny, umysłowy i moralny. Zgodnie z założeniami absolwent szkoły średniej powinien być człowiekiem rozumnym, zdrowym, przygotowanym do pełnienia funkcji publicznych w państwie, znającym prawo, szanującym pracę i rozumiejącym potrzeby innych, także chłopów, i wypełniającym wobec nich swoje obowiązki (Bartnicka, Szybiak, 2001).

Utworzenie szkół parafialnych dla dzieci z ludu było zgodne z ideami KEN, dotyczącymi wkładu ludu w poprawę stanu gospodarczego kraju. Program szkoły parafialnej obejmował przedmioty przystosowane do potrzeb stanu chłopskiego, czyli naukę pisania, czytania, miar i wag, rolnictwo, ogrodnictwo, hodowlę zwierząt i religię.

Dużym problemem stało się znalezienie odpowiednich nauczycieli. Uznawano, że ważny w nauczaniu jest nie tylko sam proces przekazywania wiedzy, ale również pełnienie funkcji krzewiciela kultury w środowisku wiejskim lub małomiasteczkowym. Litak (2004: 216) wspomina o bardzo ważnym dziele Grzegorza Piramowicza Powinności nauczyciela, w którym autor zawarł wskazówki dla nauczycieli. Nie straciły one na aktualności do dziś.

Absolwent szkoły parafialnej miał być człowiekiem pogodzonej z swoim stanem społecznym, uczciwym gospodarzem lub rzemieślnikiem, dobrze znającym się na swojej pracy. Dodatkową trudność stanowił brak wystarczających funduszy. Zatem pomimo zmian wprowadzonych na tym poziomie szkolnictwa nauczanie w szkołach parafialnych wciąż nie było tak dobre jak w szkołach średnich czy potem uniwersytetach.

Komisja stworzyła nie tylko nowatorską strukturę szkolnictwa, profesjonalnie opracowane i ujednolicone programy nauczania i wychowania, dobrze przygotowane podręczniki. Ważnym posunięciem było **powołanie stanu nauczycielskiego**, zwanego również akademickim. Nauczyciele zaczęli stanowić grupę cieszącą się poszanowaniem społecznym, prestiżem naukowym i obywatelskim, dobrze wynagradzaną za pracę, którą wkładali w nauczanie i wychowanie młodzieży. Kwalifikacje określano na podstawie uzyskanego wykształcenia i pracy w szkole wyższej lub średniej.

Na równi z kształceniem intelektualnym zaczęto traktować wychowanie fizyczne. Uwzględniono je w programach nauczania.

Dbłość o wychowanie dziewcząt

W dokumentach dotyczących planów i zamierzeń reformatorskich dostrzegamy również zainteresowanie kwestią wychowania kobiet. Na wypracowanych przez Komisję Edukacji Narodowej rozwiązaniach opiera się wiele polskich poczynań oświatowych w okresie porozbiorowym. Należą do nich m.in. Ustawy dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane z 1783 roku. Był to kodeks, w którym opisano każdy typ szkoły, sposób kształcenia nauczycieli, zasady funkcjonowania nadzoru szkolnego, programy nauczania, wskazówki metodyczne i pedagogiczne. Miejsce w nim znalazły również zalecenia dotyczące płac i emerytur nauczycieli, nadzoru nad prywatnymi pensjami dla dziewcząt, rady dla rodziców dziewczynek. Komisja miała różnorodne plany dotyczące edukacji dziewcząt, niestety, podobnie jak w przypadku szkolnictwa parafialnego, nie udało się ich do końca zrealizować ze względu na upadek państwa i zakończenie działalności KEN. Wykształcono za to wielu nauczycieli dobrze przygotowanych do realizacji nowych założeń systemu oświaty.

Jako pierwsze z niepowodzeń w tym zakresie wymienia się niewielkie zaangażowanie we wprowadzanie reform na Litwie. Kolejnym niepokojącym punktem była niska frekwencja młodzieży w szkołach — znacznie niższa niż w czasach, kiedy szkolnictwem zajmowali się jezuici. Zamożna szlachta rzadziej posyłała dzieci do szkół średnich czy wyższych. Zatem kształcili się w nich głównie mniej zamożni szlachcice oraz mieszczaństwo. Frekwencja w trakcie

roku gwałtownie spadała, wielu młodych ludzi wyjeżdżało do domów na żniwa, aby już nie powrócić. W niektórych szkołach nauczanie nie odbywało się zgodnie z zaleceniami KEN zamieszczonymi w Ustawach dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych. Nauczyciele będący zakonnikami mieli problemy z wykładaniem matematyki, której sami nie rozumieli. Natomiast w akademiach źle były nauczane łacina i prawo.

Do 1783 roku zaopatrzone w niejedynie klasy niższe. Części podręczników nie opublikowano nigdy, na przykład z zakresu prawa, geografii, rolnictwa, ogrodnictwa. Spowodowane to było niekiedy zbyt dużymi staraniami o ich doskonałość, brakiem autorów. Na skutek tego w praktyce każdy nauczyciel uczył inaczej, zgodnie z podręcznikami, jakie udało mu się zdobyć. Dodatkowo problemem były prywatne szkoły zakonne, których komisja nie mogła zamknąć, a do których często szlachta oddawała dzieci pomimo przestarzałych metod i programów nauczania, kierując się sentymentem do dawnych szkół prowadzonych przez jezuitów. W szkołach głównych, czyli wyższych, problemem okazali się starzy profesorowie przyzwyczajeni do dawnego systemu. Nieuprzejmie, a niekiedy wrogo traktowali młodą kadrę. Próbowali odsunąć młodych profesorów wykształconych za granicą. Szkoły ludowe od początku nie cieszyły się popularnością. Szlachta nie do końca rozumiała i popierała ideę kształcenia dzieci chłopskich, a sami chłopcy z reguły woleli zachować dzieci przy sobie, aby nie pozbawiać się pomocy przy pracy. Nie całkiem jasne było, kto ma finansować szkoły ludowe.

Komisja Edukacji Narodowej

- wysokie wymagania stawiane nauczycielom były jasno określone
- mieli to być najzdolniejsi absolwenci szkół średnich o wysokim stopniu moralności
- nauczyciel to wzorowy obywatel
- Zawód nauczyciela to powołanie i misja.

Pomimo upadku Rzeczypospolitej i zakończenia prac Komisji Edukacji Narodowej tradycja nie zaniknęła. W XIX wieku Uniwersytet Wileński kontynuował część prac KEN. Językiem wykładowym był polski. Rozwijał się ruch samokształceniowy i patriotyczny. Rozkwitało w Wilnie szkolnictwo średnie, a także parafialne, choć w mniejszym stopniu. Frekwencja młodzieży kształcącej się na Uniwersytecie była znaczna. W programach nauczania, za przyzwoleniem cara Aleksandra I, nadal utrzymywano założenia i decyzje Komisji. Planowano również utworzenie kompleksu, w skład którego wchodziłyby szkoły zawodowe kształcące w zawodach, takich jak mechanik, guwernantka, nauczyciel parafialny.

W Warszawie zapoczątkowano budowę sieci szkół elementarnych utrzymywanych z funduszy publicznych. Dostęp do edukacji zatem, zgodnie z dawnymi założeniami Komisji Edukacji Narodowej, uzyskali wszyscy bez względu na przynależność społeczną. Utworzono również szkoły zawodowe o różnych poziomach kształcenia. W Królestwie Polskim powstał Uniwersytet Warszawski i zaczątki politechniki. Ponadto otwierano szkoły dla dziewcząt, takie jak Instytut Guwernantek oraz prywatne pensje i szkoły. Istotnym wydarzeniem było stworzenie w 1817 roku pierwszej szkoły specjalnej — Instytutu Głuchoniemych w Warszawie.

Powstanie Komisji Edukacji Narodowej zagwarantowało jej zarządzanie wszystkimi akademiami, kolejami, gimnazjami i szkołami publicznymi na terenie Rzeczypospolitej. Pierwotnie pod zarząd Komisji podlegać miało wychowanie młodzieży szlacheckiej i szkoły publiczne (szkółki parafialne jako własność Kościoła uchodziły za prywatne), lecz za zgodą członków Komisji działalność Komisji została rozszerzona także na warstwy nieszlacheckie, dążąc do stworzenia postępowego szkolnictwa wiejskiego. Powstawały seminaria nauczycielskie (Łowicz, Wilno,)

Założenia Komisji (reformy):

- ✓ powszechność edukacji (Edukacja jest wartością utylitarną – ma przynosić wymierne korzyści narodowi, ludziom),
- ✓ rodzaje wychowania adekwatne do poszczególnych stanów,
- ✓ stanowy podział szkół na mieszczańskie, rolnicze, szlacheckie i duchowne,
- ✓ szkoły miejskie powinny uczyć rzemiosła i handlu (na wzór niemieckich szkół realnych), wiejskie – czytania, pisania i wiedzy o rolnictwie, dla szlachty – gimnazja niższe (nauka języków: łaciny, francuskiego i niemieckiego) i wyższe (nauki realne- przyroda, fizyka matematyka, historia, etyka, polityka, prawo i religia- wykładane w języku ojczystym).

- ✓ w nauczaniu posługiwać się jak najczęściej podręcznikami, zwłaszcza z ilustracjami (ryciny), głównie Komeńskiego,
- ✓ wychowanie państwowe
- ✓ egzaminy państwowe na nauczycieli i guwernerów, którzy nie mogą być obcokrajowcami,
- ✓ wychowanie panien szlacheckich – program dla guwernantek obowiązkowych nauk – język francuski i niemiecki, logika, geografia, historia, wychowanie moralne,
- ✓ kształcenie duchownych (seminaria) - duchownym może zostać osoba, która ukończy co najmniej szkołę średnią,
- ✓ powołanie stowarzyszenia programowego do opracowywania podręczników w języku polskim,
- ✓ reforma uniwersytetów, która pozwoliła na hierarchizację szkolną (wg planu H. Kołłątaja) - wzajemne powiązanie i uzależnienie wszystkich typów szkół.

Główne Ustawy KEN:

- ustawa o stworzeniu „stanu nauczycielskiego” (nazwanego „akademickim”),
- wszelkie istniejące szkoły niższe poddane zostały kontroli rektorów,
- powstawały szkoły (pensje) dla dziewcząt – uczono w nich z podręczników w języku polskim, dbano o moralność (zakazywano czytać romansów)
- pensjonaty dla chłopców nie mogły prowadzić u siebie szkoły, musiały posyłać chłopców do szkoły publicznej,
- pozostałością z czasów „klasztornych” była Ustawa nakazująca nauczycielom mieszkać razem z uczniami, jadąc przy wspólnym stole i nosić specjalny ubiór (klerycki),
- wprowadzenie specjalizacji nauczycieli,
- wprowadzenie wychowania obywatelskiego i narodowego w szkołach,
- program nauki w szkołach średnich daje pierwszeństwo przedmiotom rzeczowym nad językowymi,
- wprowadzenie do nauki języka niemieckiego zamiast modnego całej Europie francuskiego (ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo Niemców i prowadzone z nimi interesy),
- wprowadzono obowiązek zakładania bibliotek, dostarczania pomocy i przyrządów naukowych do matematyki i fizyka oraz materiałów do nauczania historii naturalnej, wydawanie podręczników,

- wprowadzono wychowanie fizyczne – podawano rodzicom wskazówki dotyczące higieny, chorób, żywności oraz zabaw i gier na świeżym powietrzu,
- ustanowiono kary za opuszczanie zajęć i nieregularne uczęszczanie do szkoły (zakaz wyjazdów do domu na święta, karą za zbyt późny powrót z wakacji było przeniesienie do niższej klasy).

Ocena działalności Komisji:

- ✓ zwycięstwo upaństwowienia szkolnictwa,
- ✓ wpływ rządu na wychowanie przyszłych obywateli,
- ✓ obaliła tradycję zależności szkoły od Kościoła i wprowadziła sekularyzację szkoły, a nawet rozpoczęła jej laicyzację przez wprowadzenie świeckich nauczycieli,
- ✓ wywalczyła szacunek dla nauczycieli społeczeństwie i polepszyła ich położenie prawne,
- ✓ stworzono szereg szkolnych podręczników, które były w obiegu przez długie lata (np. Gramatyka Kopczyńskiego),
- ✓ wprowadziła do szkół nowoczesne metody dydaktyczne (zakazując średniowiecznych),
- ✓ wprowadziła nauczanie nauk ścisłych i nauczanie wyłącznie w języku polskim,
- ✓ nie zdążyła zająć się stworzeniem prawdziwych i rzetelnych szkół dla kobiet
- ✓ zabrakło środków na zorganizowanie systemu szkół ludowych,
- ✓ przyspieszyła moralne odrodzenie narodu poprzez wychowanie obywatelskie i patriotyczne młodzieży.

Komisja była narzędziem politycznego odrodzenia Polski i podczas Sejmu Wielkiego jej członkowie zostali zgłosili najpoważniejsze reformy polityczne i społeczne kraju w formie Konstytucji 3 Maja.